

עובדין דחול וחשמל בשבת - הערה לשיטת הרב נ"א רבינוביץ זצ"ל

ד. בין עובדין דחול, צביון שבת ומנהג ישראל

א. פתיחה

ה. הטכנולוגיה כאתגר הלכתי חדש

ב. האם "עובדין דחול" הוא מושג אחד?

ו. סיכום

ג. שיטת מו"ר הרב רבינוביץ זצ"ל

א. פתיחה

מאמרו המקיף של הרב יהודה ראק (הי"ר) מהווה תרומה חשובה לדיון ההלכתי באיסור החשמל בשבת. חשיבותו אינה רק בבחינה המחודשת של ההסברים המקובלים לאיסור החשמל, אלא בעיקר בניסיון להעמיד את הדיון על יסוד מושגי רחב יותר של מנהג המבוסס על צביון השבת. עם זאת, דומה שדווקא הבירור שעושה הי"ר במהלך דבריו בנושא המושג "עובדין דחול" מוביל למסקנה שונה מזו שאליה מגיע המאמר.

הי"ר אינו מבסס את איסור החשמל על "עובדין דחול" כקטגוריה עצמאית. אדרבה, עיקר טענתו היא שקשה לבסס איסור כללי כזה על "עובדין דחול". לאחר שהוא דוחה את הביסוסים הקלאסיים לאיסור חשמל, הוא מציע לבסס את האיסור על מנהג ישראל בכבוד שבת. תגובתנו אינה מכוונת כנגד עצם הצורך לשמור על צביון השבת, אלא כנגד שלילת האפשרות שהעלה מו"ר הרב נחום אליעזר רבינוביץ זצ"ל, לפיה יש לבסס את האיסור על מסגרת הלכתית של "עובדין דחול".

ב. האם "עובדין דחול" הוא מושג אחד?

מאמרו של הי"ר מבקש לדחות את בסיס איסור החשמל בשבת מטעם "עובדין דחול" וצביון השבת. אולם דומה כי טרם שניתן לעשות שימוש במושג זה כבסיס לדיון, יש לברר מהו בדיוק "עובדין דחול" ומהו מקורו ההלכתי. נראה כי הי"ר החמיץ את מאמרו של אחי הרב אוהד פיקסלר, "הגדרת איסורי עובדין דחול" (המעין, ניסן תשע"ד, נד, ג 37-44),¹ אשר הצביע על כך שבספרות ההלכה שימש המונח "עובדין דחול" לציון שני סוגי איסורים שונים במהותם, עד שלעיתים נוצר טשטוש ביניהם.

1. שיטת הרמב"ן - עובדין דחול כפגיעה במהות השבת

מקור מרכזי להבנת "עובדין דחול" מצוי בדברי הרמב"ן בפירושו לתורה על מצוות "שבתון".² הרמב"ן מחדש כי מצוות השביתה איננה מצטמצמת להימנעות מל"ט מלאכות בלבד, אלא מחייבת את האדם לשמור על אופיו של יום השבת כיום מנוחה. משום כך, גם פעולות שאינן מלאכה גמורה עלולות להיות אסורות (ויקרא כג, כד ד"ה יהיה לכם שבתון): "שלא יטרח כל היום למדוד התבואות ולשקול הפירות... ולהתעסק במסחר ובמשא ומתן... שהרי כל זה אינו מלאכה, ונמצא יום השבת כיום חול".³

לפי תפיסה זו, האיסור נובע מפגיעה במהות היום ובייעודו. השבת עלולה להישמר מבחינה פורמלית, ובכל זאת לאבד את אופייה כיום מנוחה וקדושה. יתכן שמכאן צמחה אצל הי"ר האפשרות לראות ב"עובדין דחול" קטגוריה רחבה ועצמאית, שאיננה תלויה דווקא בקיומה של מלאכה מוגדרת. הי"ר הביא את שיטת הרמב"ן וניתק אותה משיטת הרמב"ם ב"עובדין דחול" למרות שגם הרמב"ם מביא יסוד זה בפרק כד של הלכות שבת, וזה היה ביסוד החשיבה של מו"ר זצ"ל בעניין ההבחנה בין שבת לחול.

2. שיטת הרמב"ם - הבחנה בין שתי מערכות איסור

לעומת הרמב"ן, הרמב"ם מציג תמונה מורכבת יותר. הרמב"ם מבחין בין שני סוגי שבות שונים. הסוג הראשון הוא גזירות שנועדו למנוע הגעה למלאכה. הרמב"ם פותח את פרק כ"א מהלכות שבת בקביעה: "נאמר בתורה תשבות, אפילו מדברים שאינן מלאכה חייב לשבות מהן". אך בהמשך הוא מסביר שרבות מן הגזירות הללו קשורות באופן ישיר לחשש שמא יבוא האדם לעבור על מלאכה מן התורה.

2 הרב יובל שרלו מדגיש שיטה זו ומבסס עליה את איסור החשמל בשבת, ראה בהסברו לשיטת הרמב"ן במאמרו "כללי הפסיקה בענייני עובדין דחול", מופיע באתר ישיבת ההסדר 'אורות שאול' בקישורית: www.ypt.co.il/4143.

3 ראה גם את דברי הרמב"ן בדרשתו לראש השנה עמודים ריז-ריח. גם כאן פירש הי"ר את דברי הרמב"ן בצורה מצומצמת מאוד: "מצוות שביתה לרמב"ן אוסרת פעילות של טורח ועמל דווקא" ואין עניין של אווירת שבת. נכון כי הרמב"ן אוסר פעולות של עמל וטורח משום העשה של "שבתון" אך היסוד לציווי הוא: "שנצטוונו מן התורה להיות לנו מנוחה... לכך אמרה תורה "שבתון" שיהיה יום שביתה ומנוחה" (פירוש הרמב"ן לתורה). הרי שהפעולות מבטלות את המנוחה והשביתה, וזה גופא אווירת השבת. בוודאי שלא כדברי הי"ר הבינו האחרונים את הרמב"ן ולא נמנה כאן כרוכל את כל המקרים בהם דנים בשאלת "עובדין דחול" למרות שאין בה כלל טורח, כמו עשיית סודה (ראה לדוגמה חלקת יעקב או"ח קלד; יביע אומר ג, או"ח כא); שימוש בכלים מיוחדים לחיתוך ביצה קשה גם מההיבט של "עובדין דחול" (אגרות משה או"ח ד, עד); סירוק שערות במסרק (שם או"ח ב, עח); משחק שח בשבת (מאמרו של הרב שרלו בהערה הקודמת); ועוד הרבה.

דברים אלו מתבארים ביתר שאת בתשובתו (סי' שו) בעניין תליית מסננת שהביא הי"ר. הרמב"ם נשאל מדוע אסרו חכמים פעולות מסוימות משום "שלא יעשה כדרך שהוא עושה בחול", והשיב: "שאינן אתה מוצא לעולם דברים שאסרו חכמים משום שלא יעשה כדרך שהוא עושה בחול אלא דברים שאפשר שירגילוהו למלאכה...". זוהי קביעה עקרונית בעלת משמעות מרחיקת לכת. הרמב"ם איננו רואה ב"עובדין דחול" קטגוריה עצמאית ופתוחה. העובדה שמעשה מסוים נעשה בימות החול איננה מספיקה כדי לאוסרו. רק כאשר קיים קשר בינו לבין מלאכה אסורה - יש מקום לגזירת חכמים.

לאחר מכן (פרקים כד-כו) עובר הרמב"ם לסוג אחר של תקנות, שמקורן בפסוק (ישעיהו נח, יג): "וכבדתו מעשות דרכיך ממצוא חפצך ודבר דבר". כאן עוסק הרמב"ם בהליכה לצורך עסקיו, בדיבור על מסחר ובפעולות הפוגעות בכבוד השבת ובצביונה. אלו דברים הדומים לשיטת הרמב"ן שהזכרה לעיל. אולם בניגוד לסוג הראשון, אין מדובר בגזירות שמטרתן למנוע מלאכה, אלא בתקנות שנועדו לעצב את אופיו של יום השבת (כד, א): "יש דברים שהן אסורין בשבת אף על פי שאינם דומין למלאכה ואינם מביאין לידי מלאכה. ומפני מה נאסרו? משום שנאמר 'אם תשיב משבת רגלך עשות חפצך ביום קדש', ונאמר: 'וכבדתו מעשות דרכיך ממצוא חפצך ודבר דבר'. לפיכך, אסור לאדם להלך בחפציו בשבת ואפילו לדבר בהן, כגון שידבר עם שותפו מה ימכור למחר או מה יקנה או היאך יבנה בית זה ובאי זה סחורה ילך למקום פלוני...".

הרמב"ם שומר על הבחנה ברורה בין שתי המערכות הללו ואיננו מאחד אותן תחת מושג אחד. אף שבספרות האחרונים רווח לעיתים השימוש במונח "עובדין דחול" גם ביחס לפגיעות בצביון השבת, הרמב"ם עצמו מבחין בין גזירות הנובעות מחשש מלאכה לבין תקנות שמטרתן שמירת כבוד השבת.

3. משמעות ההבחנה לדיון בחשמל

להבחנה זו חשיבות מכרעת לדיון באיסור החשמל. כאשר נטען שחשמל אסור משום "עובדין דחול", יש לברר תחילה לאיזה סוג של "עובדין דחול" הכוונה. אם מדובר בעובדין דחול במונח השני - זה של הרמב"ם - יש להצביע על הזיקה שבין הפעולה החשמלית לבין מלאכה אסורה, או להסביר כיצד היא עלולה להביא לידי מלאכה. לעומת זאת, אם מדובר בפגיעה בצביון השבת, הרי שאין לפנינו איסור חשמל במונח ההלכתי המקובל, אלא טענה ערכית בדבר אופיו הראוי של יום השבת. מו"ר זצ"ל שאב את סיבת האיסור משום הצורך להבחין בין שבת לשאר ימי המעשה, אך הנימוק הפורמאלי מגיע מהיסוד שהפעולה דומה למלאכה או יכולה להביא לידי מלאכה.⁴

4 כך כתב בכמה וכמה מתשובותיו. ראה שו"ת שיח נחום ח"ב, חלק המאמרים עמ' 73; שם עמ' 78. וביתר הרחבה שם סי' נ ובעיקר בעמודים 146-147.

אין לזלזל בטענה זו. אכן, שאלת צביון השבת היא שאלה מרכזית וחשובה. אולם יש להבחין בינה לבין שאלת איסור החשמל עצמו. טשטוש ההבחנה בין שתי הקטגוריות עלול להביא לכך שכל טכנולוגיה חדשה תוגדר אוטומטית כ"עובדין דחול", אף מבלי להצביע על מנגנון הלכתי ברור האוסר אותה. דווקא עיון מדויק בדברי הרמב"ם מלמד שלא זו דרכו. לשיטתו, עצם העובדה שמעשה מסוים נפוץ בימות החול איננה מספיקה כדי לאוסרו בשבת; יש צורך להראות את יסוד האיסור ואת מקומו בתוך המערכת ההלכתית המוכרת. מכאן נובעת גם חשיבותה של הבחנה זו לדיון העכשווי בחשמל ובטכנולוגיה בכלל.

ג. שיטת מו"ר הרב רבינוביץ זצ"ל

דומה כי שיטתו של מו"ר הרב נחום אליעזר רבינוביץ זצ"ל בחשמל אינה אלא יישום עקבי של שיטת הרמב"ם בהבנת עובדין דחול, בעקבות רבותיו הגרי"י רודמן והגרי"א הנקין:⁵ אין אוסרים טכנולוגיה חדשה מפני שהיא חדשה, אלא רק כאשר ניתן להצביע על מלאכה, גזירה או איסור מוגדר. אחת מנקודות היסוד במשנתו של מו"ר הייתה הדרישה להגדרה הלכתית מדויקת של האיסור. לשיטתו, אין מקום ליצור קטגוריות איסור חדשות רק משום שמדובר בטכנולוגיה חדשה. הברור ההלכתי חייב להתחיל בבירור המציאות: מה מתרחש מבחינה פיזיקלית? האם נעשית מלאכה? האם קיימת גזירה מוכרת? האם יש כאן מעשה בעל משמעות הלכתית?

גישה זו אפיינה את פסיקותיו בנושאי חשמל, חיישנים, מערכות אוטומטיות וממשקי אדם-מכונה. הדיון איננו מתחיל בשאלה האם הפעולה "מרגישה" כמו חילול שבת, אלא האם היא נכללת באחת ממסגרות האיסור המוכרות בהלכה. מו"ר (וכך הייתה גם דרכו של הגרשז"א) לימדנו דבר שהיה נראה לנו מאוד פשוט, אבל עם השנים נראה כחידוש: אם על מעשה מסוים אין איסור - כנראה שהוא מותר.

ד. בין עובדין דחול, צביון שבת ומנהג ישראל

נראה שבנקודה זו קיימת מחלוקת עקרונית בין המהלך המוצע במאמר לבין דרכו של מו"ר זצ"ל. אם איסור החשמל איננו בונה, איננו מכה בפטיש, איננו מוליד ואיננו מלאכה אחרת - עדיין אין הכרח להסיק שקיימת קטגוריית איסור עצמאית חדשה בשם

5 שלא כהערתו של הי"ר בהערה 38, לא רק ששמענו כך ממו"ר זצ"ל אלא הוא גם כתב כך בפירושו בכמה מקומות: ראה שו"ת מלומדי מלחמה סי' נו עמ' 170; שו"ת שיח נחום ח"ב חלק המאמרים עמ' 67-69; שם עמ' 75-76. אומנם מו"ר ציטט את דברי הגרי"א הנקין זצ"ל ביחס לעריכת שעון, אך המעיין בדקדוק בדבריו רואה שזה הבסיס והמקור לאיסור "עובדין דחול".

"חשמל". בוודאי ייתכנו פעולות טכנולוגיות מסוימות הפוגעות בצביון השבת. אולם פגיעה בצביון השבת איננה זהה לאיסור חשמל. כשם שלא כל פעולה מותרת מבחינה טכנית ראויה לשבת, כך גם לא כל פעולה שאינה ראויה לשבת הופכת אוטומטית לאיסור הלכתי מוגדר. דווקא משום כך יש להבחין בין: איסורי מלאכה; גזירות חז"ל; תקנות הנוגעות לכבוד השבת וצביונה. הרחבת מושג "עובדין דחול" כך שיכלול כל טכנולוגיה חדשה עלולה לטשטש הבחנות אלו.

דברי הי"ר שלדרך הרמב"ם אין לאיסורי עובדין דחול שום שייכות לענייני חשמל בשבת, שהרי הם אינם ביטויים לערך וקיום של הבדלת שבת מחול כלל - אינם נכונים. יש עניין להבדיל את השבת מחול, אך האיסור הפורמאלי לחשמל בשבת מקורו דווקא בעובדין דחול שדומה למלאכה או יכול להביא לידי מלאכה, כפי שביארנו לעיל. יתרה מכך, שלא כדבריו שאין בהם ניסוח כללי יותר של קריטריון ברור שניתן יהיה ליישמו על דברים נוספים ולקבוע אותם כאסורים, עובדין דחול אליבא דהרמב"ם מגדיר היטב את האיסור. לדוגמה - הדלקת נורת לד בשבת אין בה מלאכה. אך לחיצה על מתג⁶ המדליקה נורת לד - יש בה איסור עובדין דחול משום שזה יכול להביא למלאכה, שהרי אם הייתה נורה אחרת זה היה איסור תורה.⁷ מאידך, הליכה מול דלת חשמלית או שימוש בברז שפועל חשמלית בשבת, אין כל איסור, ואדרבה יש בשימוש בהם משום מצוות עונג שבת, מפני שהם אינם יכולים להביא לידי מלאכה. דוגמה נוספת - לחיצה על מסך מגע בשבת אין בה מלאכה. אך לחיצה על מסך מגע של טלפון סלולרי - יש בה איסור עובדין דחול משום שזה דומה למלאכה, שהרי יש כיום מפעלים גדולים שמלאכות רבות נעשות על ידי לחיצה על מסכים, גם של טלפונים ניידים, ואם כתוצאה מלחיצה זו נעשות מלאכות - זה איסור תורה. מאידך, שימוש במד חום דיגיטאלי בשבת, אין כל איסור, ואדרבה "לא רק מותר אלא גם מומלץ... הזריז יפעל תיכף", מפני שזה לא דומה למלאכה.⁸

אין אנו טוענים שכל פגיעה בצביון השבת היא ממילא "עובדין דחול". טענתנו מצומצמת יותר: בהפעלת מערכות חשמליות בידיים ובכוונה וכאשר יש תוצאה מורגשת, יש צירוף של פעולה בעלת אופי מובהק של ימות החול עם זיקה ממשית

6 בכלל, כל לחיצה על מתג שנמצא על דבר שאינו מטלטל אסור מו"ר זצ"ל לכתחילה (אם נעשה בכוונה, ויש פעולה ותוצאה, על פי הכללים ההלכתיים המקובלים).

7 לאו דווקא נורות להט, שב"ה הופכות למיעוט בדורנו, אלא למערכות תאורה מתקדמות שיש בהן חשש לאיסור תורה.

8 ראה שו"ת שיח נחום ח"ב סי' ס עמ' 158, ובמד חום דיגיטאלי אין מתג כמו שיש בשינוי מצב של מפסק בקיר, והוא בוודאי כלי המטלטל.

לעולם המלאכה. לכן אין זו טענה ערכית בלבד על "אוירת שבת", אלא שבות בעלת קריטריון הלכתי: פעולה חשמלית יזומה הדומה במבנה השימוש שלה לפעולות מלאכה, או עלולה להחליף/להביא לפעולות מלאכה.⁹

ה. הטכנולוגיה כאתגר הלכתי חדש

בשנים האחרונות הולך ומתברר שהדיון בחשמל איננו עוד דיון במתגים ובנורות בלבד. הוא כולל: חיישנים פסיביים; מערכות אוטומטיות; בינה מלאכותית; ממשקי מוח-מחשב; מערכות למידה עצמית; רובוטים ועוזרים אישיים. במציאות זו החשיבות של שיטתו של מו"ר הולכת וגדלה. אם כל טכנולוגיה חדשה תוגדר כ"עובדין דחול", הדיון ההלכתי יהפוך במידה רבה לדיון אינטואיטיבי. לעומת זאת, הדרישה לברר בכל מקרה את מהות הפעולה ואת מקומה במערכת ההלכתית מאפשרת להלכה להתמודד גם עם טכנולוגיות שלא היו קיימות בעבר.

9 ביחס לגוף חידושו של הי"ר, יש לדון האם ניתן לבסס איסור כללי על מנהג שנוצר, לפחות בחלקו, מכוח הבנות הלכתיות שונות שהמאמר עצמו דוחה. מנהג ישראל בוודאי הוא יסוד הלכתי חשוב, אך כדי להגדיר את גבולותיו יש לברר מה בדיוק קיבלו ישראל על עצמם ומכוח מה. אם הציבור נמנע מחשמל משום שראה בכך בונה, מוליד, מבעיר או איסור אחר, קשה להפוך את עצם ההימנעות למנהג עצמאי האוסר כל הפעלה חשמלית גם לאחר דחיית אותם נימוקים. לכל הפחות, ביסוס כזה דורש בירור נפרד: מה תוכן המנהג, מה גבולותיו, והאם הוא חל גם על טכנולוגיות חדשות שלא עמדו לפני מקבלי המנהג. יש כאן חשש למעגליות: האיסור יצר את המנהג, ולאחר מכן המנהג משמש מקור לאיסור. אך אם מקורו של המנהג הוא בהוראות הלכתיות שנומקו בטעמים שהמאמר עצמו דוחה, קשה להשתמש בעצם הציות לאותן הוראות כראיה לאיסור חדש. בכל מקרה לטעון למקור האיסור כמנהג יעלה מידית את ההתנגדות של האחרונים שביקשו להאדיר את איסור החשמל עצמו ולהעמידו על איסור תורה (החזו"א והרב וייס) ולהתיר את הפרטים על מנת לאפשר חיים בעולם המודרני (הרב וייס). לחדש איסור משום מנהג – זהו דבר קלויש מאוד, שהרי סוף סוף כמה מנהגים יש שאנשים לא נוהגים בהם? לא כל נוהג חברתי הופך למנהג מחייב; יש להראות קבלה מודעת, תוכן מוגדר, גבולות תחולה, ורציפות בין טעם המנהג לבין יישומו. מכל מקום, ברור שמי שביקש לראות בחשמל איסור מהתורה, ידחה על הסף את ההצעה של הי"ר. בכל מקרה, וללא קשר לנאמר לעיל, אם רואים את החשמל כמנהג, הרי שמנהג זה דומה למנהג חבישת כיפה. שניהם התקבלו בעיקר כהגדרה סוציולוגית ולא כהלכתית. יכול להיות רוצח, נואף וגנב "דתי". איזה מעשה עליו לעשות על מנת שיפסיקו לכנות אותו "דתי"? הוא יכול לעבור על כל תרי"ג מצוות ועדיין ימשיך להיקרות "דתי". רק אם הוא יוריד את הכיפה ו/או ידליק חשמל בשבת הוא יצא מהגדרה זו. לפיכך, אין זה נוהג הלכתי אלא אפיון סוציולוגי-חברתי. דברי אלו הם רק תגובה לשיטתו של הי"ר, וברור שלדעת מו"ר זצ"ל כבוד ועונג שבת הן יסודות חשובים לאיסורי חשמל בשבת.

ו. סיכום

מאמרו של הי"ר מעלה בצדק את שאלת צביון השבת ואת מגבלות ההסברים הקלאסיים לאיסור החשמל. אולם דווקא העיון במקורות הראשונים, ובמיוחד בדברי הרמב"ם, מלמד שאין לראות ב"עובדין דחול" קטגוריה כללית האוסרת כל חידוש טכנולוגי. האתגר שמציבה הטכנולוגיה המודרנית איננו למצוא כותרת חדשה שתאסור אותה, אלא להבין אותה לעומקה ולבחון האם היא נכללת באחת ממסגרות האיסור שההלכה עצמה הגדירה.¹⁰ במובן זה, שיטתו של מו"ר הרב רבינוביץ זצ"ל היא שיטה מתודולוגית המבקשת לשמור על הדיוק ההלכתי גם לנוכח המציאות הטכנולוגית המשתנה.

10 ככל שמרחיבים את המנהג ל"הפעלה חשמלית כלשהי", כך נחלשת היכולת להוכיח את קיומו. מנהג מחייב צריך להיות מוגדר מתוך הפרקטיקה שהתקבלה בפועל, ולא מתוך הפשטה מאוחרת. לכן אין ללמוד בפשטות מהימנעות מהדלקת אור, טלפון או מכשירי בית, על חיישנים פסיביים, מערכות אוטומטיות, מכשור רפואי, או מצבים שבהם אין פעולה חשמלית יוזמה בעלת אופי של מלאכה: דומה למלאכה או יכולה להביא לידי מלאכה.